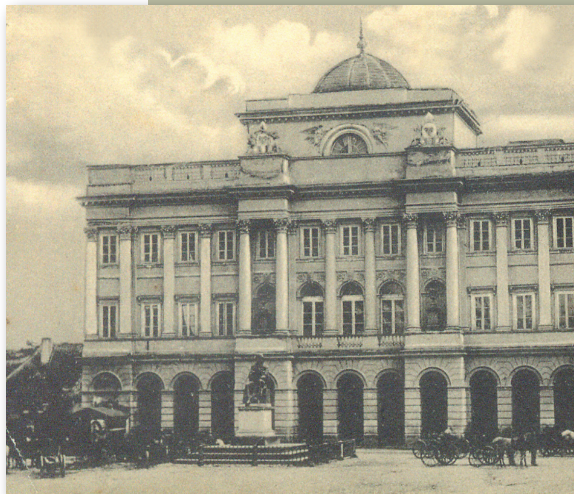

Dzieje Pałacu Staszica

Warszawa 2013

TEKST I REDAKCJA

Joanna Arvaniti — Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie

RECENZJA

Hanna Krajewska — Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie
Leszek Zasztowt — Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk

PROJEKT GRAFICZNY

Maria Kaliszczyk-Donaj — AMALKER

WSPÓŁPRACA

Tomasz Rudzki — Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie

NA OKŁADCE WYKORZYSTANO

Pałac Staszica po przebudowie według projektu Michaiła Pokrowskiego,
początek XX wieku, APAN, ZF, XXXI-42
Pałac Staszica, b.d., KLZ
Pałac Staszica i pomnik Mikołaja Kopernika, lata 60., KLZ
Pałac Staszica, 22 lipca 1953, APAN, ZF, I-50

SPIS SKRÓTÓW

APAN — Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie
BUWGR — Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Gabinet Rycin
KLZ — Kolekcja Leszka Zasztowta
ZAB — Zbiory Anny Bujnowskiej
ZF — Zbiór Fotografii
ZM — Zbiór Medali

© Copyright by Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie, Warszawa 2013

WYDAWCA

Polska Akademia Nauk Archiwum w Warszawie
ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, www.apan.waw.pl

DRUK I ŁAMANIE

AMALKER
ul. Okrzei 21, 03-715 Warszawa, www.amalker.com

ISBN 978-83-933188-4-1

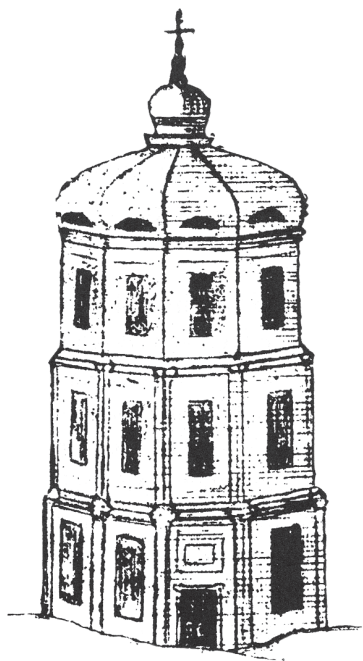
ZANIM ZBUDOWANO PAŁAC STASZICA 1620–1823

Pałac Staszica należy do tych szczęśliwych budowli, które przetrwały burze dziejowe, wrastając w krajobraz miasta nie tylko swoją piękną klasycystyczną sylwetką, ale również i przeznaczeniem.

Hanna Krajewska, 2007

Prawdopodobnie w miejscu centralnej części obecnego Pałacu Staszica król Zygmunt III Waza kazał w 1620 roku wznieść prawosławną kaplicę grobową (architekt Matteo Castelli lub Giovanni Trevano) jako mauzoleum zmarłego w 1612 roku na zamku w Gostyninie zdetronizowanego rosyjskiego cara Wasyla IV Szujskiego, jego brata Dymitra i żony Dymitra Katarzyny, którzy dostali się do niewoli polskiej (wraz z najmłodszym carewiczem Iwanem) po bitwie pod Kłuszynem w 1610 roku. Kaplica Moskiewska — panteon chwały

oręża polskiego i triumfu króla Zygmunta III Wazy — była potężnym gmachem, dobrze widocznym dla delegacji zagranicznych zmierzających do Zamku Królewskiego, zbudowanym u bram Warszawy na skrzyżowaniu trzech prestiżowych traktów: królewskiego (obecna ulica Krakowskie Przedmieście), zakończonych projektowanym Forum Vasorum, soleckiego (obecna ulica Kopernika i Tamka), prowadzącego na Ruś, i drogi do Czerska (obecna ulica Nowy Świat). W 1635 roku poselstwo rosyjskie (księżęta Lwow i Prokustiew) uzyskało zgodę króla Władysława IV na przewiezienie trumien ze zwłokami Szujskich do Moskwy. Posłowie rosyjscy mieli w razie konieczności zapłacić tylko za ciało cara Wasyla Szujskiego nawet 10000 rubli. Król jednak oświadczył, że w Polsce nie handluje się ludzkimi zwłokami i nakazał zwrócić trumny ze szczątkami Szujskich. W 1668 roku król Jan Kazimierz przekazał mauzoleum dominikanom obserwantom. W jego miejscu wzniesiono około 1700 roku najpierw

Kaplica Moskiewska, 1620, [w:] Marian Chudzyński, *Prawda i legenda o zamku gostynińskim*, Płock-Gostynin 2007, s. 52

Zygmunt Vogel, *Rozbiórka kościoła Dominikanów Obserwantów*, 1818, APAN, ZF, X-199

drewniany, potem murowany kościół pod wezwaniem Matki Boskiej Zwycięskiej — jako wotum za triumf nad Szwecją — i klasztor (architekt Tylman z Gameren). Mauzoleum zostało włączone jako kaplica grobowa do powstałego kompleksu. W latach 1725–1742 kościół przebudowano, w roku 1760 otrzymał piękną fasadę projektu Efraima Schrögera. W XIX wieku w czasie przemarszu wojsk podupadłą świątynię wykorzystywano na koszary. W 1816 roku administrator kościoła ksiądz Józef Danikowski sprzeniewierzył pieniądze przeznaczone na jego renowację i — uniesiony honorem — popełnił na ołtarzu samobójstwo. Sprofanowana takim czynem świątynia nie mogła już być miejscem kultu. W 1818 roku zdecydowano się na jej rozbiórkę.

On, król, pamiętając o wspólnym człowieczym przeznaczeniu, rozkazał kości ich przenieść tutaj i złożyć je pod tym, wzniesionym ku powszechnej pamięci potomnych i dla chwały swego panowania, pomnikiem.

Inskrypcja na tablicy nagrobnej w kaplicy prawosławnej
(tłumaczenie z łaciny)

DOM TOWARZYSTWA KRÓLEWSKIEGO WARSZAWSKIEGO PRZYJACIÓŁ NAUK 1823–1832

W dniu 28 września 1820 roku o godzinie 2^{1/2} z południa na placu Akademickim, w pobliżu św. Krzyża w Warszawie, zebrało się w komplecie grono członków Towarzystwa Przyjaciół Nauk, gdzie prezes Staszic założył kamień węgielny pod budowę nowego gmachu Towarzystwa. We flaszy szczególnie zamkniętej złożono „różne stare i nowe pieniądze, medale rozmaite, tudzież na arkuszu pergaminowym wypis dyplomów, ustalających byt Towarzystwa, oraz nazwiska wszystkich jego członków”.

Aleksander Kraushar, 1904

Stanisław Staszic sprzedał Radzie Administracyjnej Królestwa Polskiego na potrzeby Zamku Królewskiego kamieniczki na Kanoniah nr 86, 87, 88, które były dotychczas siedzibą Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk, a za uzyskane pieniądze na miejscu świątyni i z połowy cegieł pozostałych po jej rozbiórce (drugą połowę wykorzystano na budowę kościoła św. Aleksandra na placu Trzech Krzyży) wzniesiono w latach 1820–1823 dom TPN, zaprojektowany w stylu klasycystycznym przez młodego absolwenta florenckiej Akademii Sztuk Pięknych Antonia Corazziego. Było to pierwsze monumen-

Widok Krakowskiego Przedmieścia ku ulicy Nowy Świat, [w:] Dietrich F., 12 widoków Warszawy 1827–1829, BUWGR, 1032, k. 1

talne dzieło tego warszawianina z wyboru, który przybył do Polski w celu zaprojektowania siedziby TPN, a pozostał tu aż 27 lat. *Na terenie samej Warszawy (nie licząc okolicy) Corazzi wykonał 45 prac przeważnie architektonicznych* (Piotr Biegański, 1951). Po powrocie do Florencji nie zajmował się już pracą zawodową, można więc śmiało powiedzieć, że był wyłączną własnością Polaków. Koszt budowy gmachu wyniósł 347400 zł polskich, z czego Stanisław Staszic, drugi po Janie Chrzycielu Albertrandim prezes TPN, zapłacił 200000. Pałac Staszica stanowić miał po wsze czasy miejsce spotkań „mężów nauki”, pomieścić zbiory rękopiśmienne i biblioteczne TPN oraz kolekcję autografów, militariów, dzieł sztuki i pamiątek ofiarowanych w testamencie w 1818 roku Towarzystwu Przyjaciół Nauk przez generała Jana Henryka Dąbrowskiego.

Na 1. piętrze Pałacu Staszica, na które prowadziły marmurowe schody z poręczami z lanego żelaza, była główna sala posiedzeń, sala Dąbrowskiego, trzy sale biblioteczne oraz dwie sale przeznaczone na zbiory mineralogiczne. Wnętrza były bogato wyposażone w dzieła sztuki gromadzone przez TPN przez wiele już lat. W „przedsionku” gmachu, przy schodach, zajęła poczesne miejsce słynna pamiątka starożytności nazwana w podaniu ludowym „babą chęcińską” — *ogromna, z marmuru tamecznego wyrobiona, naga, przepasana dębowym liściem i z wiankiem liściowym na głowie*, którą cytowany Zorian Dołęga-Chodakowski znalazł w Chęcinach w 1817 roku. Życzeniem Stanisława Staszica było, aby ta wspaniąta przedhistoryczna figura — obok posągu z piaskowca Kazimierza Wielkiego, znalezionej niegdyś we wsi Lesznówola, leżącego rycerza z ciemnożółtego marmuru i płyt kamiennych z herbami dawnej Rzeczypospolitej — zdobiła „przedsionek” domu Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W „przedsionku” wystawiona była też tablica marmurowa z proklamacją potwierdzającą istnienie Towarzystwa Fryderyka Augusta z 23 września 1807 roku. W sali głównej posiedzeń wisiały dwa portrety — cara Aleksandra I pędzla Jana Antoniego Blanka i księcia Fryderyka Augusta pędzla Marcella Bacciarelli — oraz stały dwa popiersia — Jana Chrzyciela Albertrandiego i Stanisława Staszica — a przy ścianach bocznych było siedemnaście rzeźb przedstawiających innych zasłużonych członków TPN. W sali Dąbrowskiego znajdowały się jego zbiory, w tym pięć armat, jedna z 1794 roku, na ścianach zaś wisiała broń, cztery sztandary Legionów Polskich oraz chorągiew Mahometa zdobyta przez Jana III Sobieskiego pod Wiedniem w 1683 roku, wizerunek bramy triumfalnej z 1809 roku księcia Józefa Poniatowskiego, portret Jana Henryka Dąbrowskiego i wiele innych obrazów, w ich liczbie zaś podobizny: Stanisława Konarskiego, braci Żałuskich, Jana Kochanowskiego, Stefana Czarnieckiego. Na parterze były składy biblioteczne i mieszkania oficjalistów. W części dochodowej gmachu, od strony Nowego Świata, były mieszkania, w tym lokal Stanisława Staszica, w którym prezes TPN nigdy nie zamieszkał.

Dochód ze sprzedaży „Śpiewów historycznych” (28000 zł) Niemcewicz przeznaczył na dofinansowanie budowy domu TPN. W nagrodę za to Towarzystwo postanowiło zawiesić w sali obrad jego portret jako tego, „który bez przerwy przyczyniał się do sławy i dobra TPN”.

Leon Przemski, 1966

Z Pałacem Staszica związany był epizod z dzieciństwa Stanisława Moniuszki. W 1827 roku sześciolatek Staś przeniósł się do Warszawy z Białorusi wraz z rodzicami — Czesławem Moniuszką i Elżbietą z Madzarskich. Najpierw zamieszkali na Żoliborzu, gdzie zabudowa była luźniejsza, więcej zieleni, a przedmiejska atmosfera sprawiała, że przybysze z prowincji łatwiej mogli zaaklimatyzować się w stolicy. Rok później przeprowadzili się do samego serca miasta, czyli Pałacu Staszica. Staś przygotowywany był do nauki w czwartej klasie szkoły pijarów, uczył się też muzyki u organisty Augusta Freyera. Problemy finansowe sprawiły, że w 1830 roku Moniuszkwowie musieli powrócić do Mińska Litewskiego (dziś Białoruskiego).

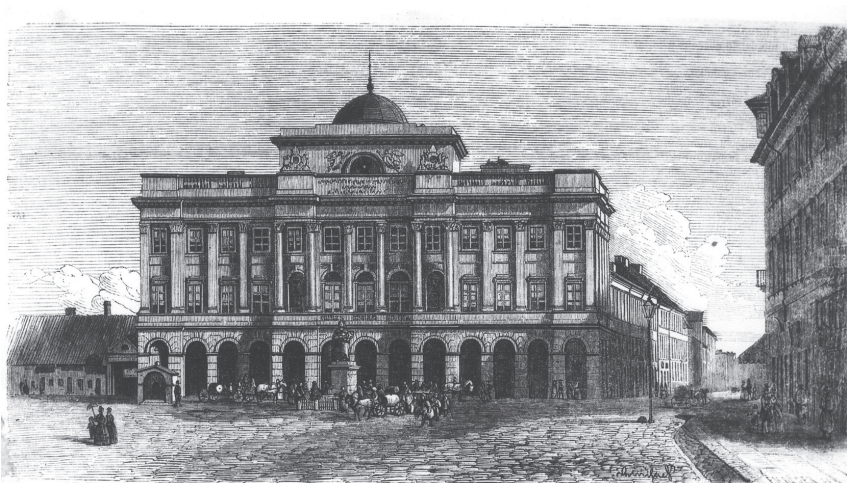
Jerzy S. Majewski, 2009

PO POWSTANIU LISTOPADOWYM 1832–1914

Odkąd książę Czernyszew w dniu 6 kwietnia 1832 roku napisał do księcia Paskiewicza, że „cesarz raczył uznać Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Warszawie za nieistniejące”, prześladowania mające na celu całkowite zniszczenie tej placówki zostały konsekwentnie przeprowadzone. Pozostał jednak budynek, aczkolwiek wnętrza jego całkowicie ogołociono z bogatych i cennych pamiątek narodowych, skonfiskowanych i wywiezionych do Rosji.

Marian Lalewicz, 1932

Po powstaniu listopadowym i rozwiązaniu Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk przez pewien czas była w Pałacu Staszica Dyrekcja Loterii, która zajęła dwadzieścia dwa pokoje z osiemdziesięciu dziewięciu, a reszta pomieszczeń została wynajęta na lokale czynszowe. W roku 1857 umieszczono tu Akademię Medyko-Chirurgiczną, a w 1862 roku — Pierwsze Gimnazjum Męskie, powszechnie zwane „ruskim”, wraz z internatem. Po przebudowie Pałacu Staszica w stylu bizantyjsko-ruskim (1892–1893) według projektu rosyjskiego architekta Michaiła Pokrowskiego, dla upamiętnienia rosyjskiej przeszłości tego miejsca, ulokowano tu z inicjatywy i dzięki staraniom Aleksandra Apuchtina, kuratora Okręgu Naukowego Warszawskiego, cerkiew św. Tatiany Rzymianki. Pałac Staszica, całkowicie odbiegający od klasycystycznego pierwowzoru i nielubiany przez warszawiaków, przetrwał

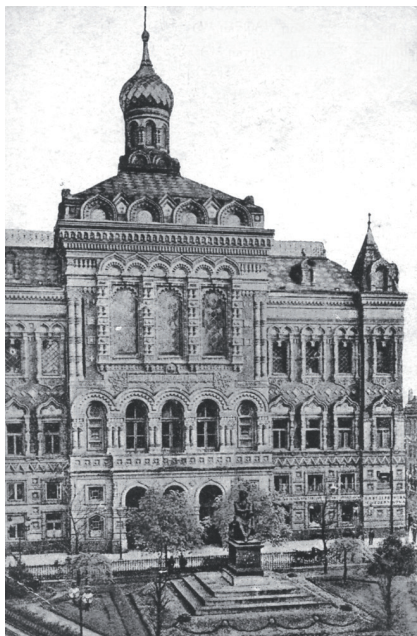

Akademia Medyko-Chirurgiczna w Warszawie, 1857–1862, APAN, ZF, XIV–230

w takiej pstrej groteskowej formie do 1. wojny światowej.

W roku 1857 namiestnik Gorczakow oddaje pałac na użytek mającej się otworzyć w Warszawie Akademii Medyko-Chirurgicznej, lecz prezes nie jest zadowolony z pomieszczeń, które zdaniem jego nie nadają się ani na potrzeby nauczania, ani nauki.

Piotr Biegański, 1951

Pierwsze Gimnazjum Męskie, początek XX wieku, KLZ

*W szczególności duża sala, najwi-
doczniej była sala posiedzeń Towarzy-
stwa Przyjaciół Nauk, gnębi owego
rektora [profesora Rogińskiego]. „Jest
ona za wielka, jak pisze, głos nauczy-
ciela rozbija się po sali i dopiero echo
pomieszane z samym głosem jego
dochodzi do uszu uczniów. Nadto
w czasie najmniejszych mrozów,
pomimo dwóch pieców i dobrego
kilkakrotnego na dzień palenia,
dzieciom i nauczycielowi w tej sali jest
zimno”.*

Marian Lalewicz, 1932

Pałac Staszica z kopułą cerkwi św. Tatiany Rzymianki, początek XX wieku, KLZ

Na zlecenia Apuchтина architekt Pokrowski wykonuje w 1893 roku projekt przebudowy całości i przedstawia go do akceptacji w Petersburgu. Dołączona do tego jest opinia profesora Cwietajewa, w której podano, iż „wobec niezbieżnych potwierdzonych przypuszczeń, że kaplica carów Szujskich znajdowała się właśnie w tym miejscu, gdzie obecnie stoi Pierwsze Gimnazjum Męskie, wydaje się szczególnie pożądanym, aby elewacja tego Gimnazjum w stylu rosyjskim wykonana została oraz powstała w tym budynku cerkiew prawosławna”.

Piotr Biegański, 1951

W ten sposób osiągnięto cel. Usunięto z oczu Polaków dokument historii świadczący o wysokim poziomie kultury i sztuki polskiej.

Piotr Biegański, 1951

W XIX wieku Krakowskie Przedmieście było kręgosłupem komunikacyjnym ówczesnej Warszawy, a zarazem jej najbardziej reprezentacyjną ulicą. Nie jest więc dziwne, że pierwszy tramwaj pojawił się tu już 11 grudnia 1866 roku. [...] W krótkim czasie Krakowskie Przedmieście stało się najbardziej ruchliwą ulicą Warszawy. W 1883 roku ulicą tą przebiegało 7 z 11 istniejących linii tramwajowych, a w 1899 roku 9 z 17. [...] W dniu 26 marca 1908 roku na Krakowskie Przedmieście zawitał po raz pierwszy (liniowo) tramwaj elektryczny — linia 3 przebiegająca krótkim odcinkiem od Miodowej do Królewskiej.

[...] Po 2. wojnie światowej ruch liniowy na Krakowskim Przedmieściu na krótkim odcinku przywrócono w maju 1946 roku. [...] Po wybudowaniu nowego połączenia centrum miasta z Żoliborzem ulicą Nowotki i po likwidacji pętli na placu Teatralnym w 1948 roku [...] po prawie 82 latach tramwaj zniknął z najbardziej reprezentacyjnej ulicy stolicy. Pozostałości szyn tramwajowych zlikwidowano dopiero w czasie remontu Krakowskiego Przedmieścia w 2007 roku.

<http://www.werttrew.fora.pl/warszawa-na-szynach>, 24 kwietnia 2008

1. WOJNA ŚWIATOWA I ODBUDOWA PAŁACU STASZICA 1914–1939

Wojna niósła nie tylko klęski, ale i upajające nadzieje. W roku 1915 wraz z władzami carskimi ewakuowała się także z Warszawy Pierwaja Mużskaja Gimnazija. Do opuszczonego Pałacu Staszica wprowadził się co prawda niemiecki Soldatenheim, można było jednakże w ciągu następnego roku usunąć z dachu złoconą kopułkę i poobijać fasadę z kolorowych bizantyjskich cegiełek.

Stefan Kieniewicz, 1946

Po 1. wojnie światowej Pałac Staszica przedstawiał sobą upiorną bezkształtną masę muru, pokrytą trupio szarą powłoką klejowej farby. Gmach wymagał więc przebudowy dla przywrócenia mu choćby w przybliżeniu wyglądu, jaki miał za czasów Staszica.

Wacław Sierpiński, 1947

W czasie 1. wojny światowej Pałac Staszica przez pewien czas pełnił rolę Deutsches Soldatenheim. Podczas działań wojennych został całkowicie zburzony. Zawiązany w 1924 roku Komitet Główny Odbudowy Pałacu Staszica wraz z powołanym przez siebie Komitetem Wykonawczym z Franciszkiem Pułaskim na czele rozpoczął pod kierownictwem profesora Mariana Lalewicza przebudowę Pałacu Staszica. Trwała ona kilkanaście lat, aż do wybuchu 2. wojny światowej. Profesor Lalewicz miał przywrócić Pałacowi Staszica wygląd pierwotny, w rzeczywistości jednak od planów Coraziego w niektórych szczegółach odstąpił, podwyższył arkady i powiększył kopułkę gmachu. W marcu 1931 roku Zarząd Towarzystwa Naukowego Warszawskiego wydał dramatyczną odezwę do polskiego społeczeństwa w sprawie składania ofiar na dokończenie odbudowy Pałacu Staszica: *Mamy nadzieję, że społeczeństwo nasze nie będzie żałowało trudów, by akcją tę rozwinąć jak najszerzej, aby każdy choćby najskromniejszą ofiarą mógł się przyczynić do odbudowy*

*Obecny Pałac Staszica
(Siedziba Towarzystwa Naukowego Warszawskiego).*

DO OBYWATELI KRAJU I STOLICY

Jedną z najdroższych pamiątek Stolicy Polski jest PAŁAC STASZICA, dawna siedziba zasłużonego w dziejach TOWARZYSTWA KRÓLEWSKIEGO WARSZAWSKIEGO PRZYJACIÓŁ NAUK.

Pałac ten zaraz w ciągu pierwszych lat jego istnienia napęłniły cenne zbiory naukowe i zabytki kultury polskiej — dary społeczeństwa, świadczące, że mu rozwój Towarzystwa Przyjaciół Nauk leży na sercu, że chce temu Towarzystwu przydać blasku, żeby się móc nim chlubić.

Odezwa w sprawie odbudowy Pałacu Staszica, 1931, Materiały TNW, APAN, I-2, j. 30, k. 199

roku umieszczono na frontowej ścianie domu polskiej nauki granitową tablicę na pamiątkę 100. rocznicy śmierci fundatora gmachu Stanisława Staszica. Wzorowana na niej tablica umieszczona została na ścianie „przedsionka” Pałacu w 2013 roku dla uczczenia 60. rocznicy powstania Polskiej Akademii Nauk.

W odbudowywanym Pałacu Staszica dawną cerkiew św. Tatiany Rzymianki przekształcono na główną salę posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, a nad nią ulokowano Muzeum Erazma Majewskiego. Była to najtrudniejsza część przebudowy, wymagająca zburzenia stropów, zmiany ustawienia ścian, słupów, rozstawienia okien. Sala posiedzeń otrzymała formę potężnej bazyliki, skalą przerastającej architekturę zewnętrzną. W 1925 roku Ministerstwo Robót Publicznych przyznało Towarzystwu Naukowemu Warszawskiemu subwencję na odbudowę Pałacu Staszica w wysokości 300000 zł, a Magistrat m.st. Warszawy — 50000 zł. W okresie międzywojennym w Pałacu Staszica, oprócz Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, miały swoje siedziby m.in. następujące instytucje: Instytut Geologiczny, Instytut Francuski, Kasa im. Józefa Mianowskiego, Koło Polek, Muzeum Archeologiczne, Państwowy Instytut Meteorologiczny, Polska Akademia Umiejętności, Towarzystwo Polsko-Amerykańskie, część zakładów naukowych Uniwersytetu Warszawskiego.

Jeżeli się uprzytomni, że się miało do czynienia z lokalami o innym poprzednim przeznaczeniu, że prócz przeróbek budowlanych powstawała konieczność nie tylko zmian systemów ogrzewań, ustrojów wodociągowo-kanalizacyjnych i gazowych, szczególnie niefortunnie rozplanowanych, oraz przerobienie prawie całkowite poprzedniej elektrycznej sieci oświetleniowej, przedstawiającej typowy zastępczy produkt czasów wojennych, to stanie się zrozumiałym, że samo tylko zapoczątkowanie przesunięć, umożliwiających rozpoczęcie odbudowy Pałacu Staszica, pociągnęło za sobą znaczne i zupełnie niewidzialne i nieuchwytnie na pozór wydatki.

Marian Lalewicz, 1932

Tak jak w okresie budowy, jak i przy odbudowie Pałacu Staszica Komitet walczył z trudnościami finansowymi, a na domiar złego z przypadkowymi lokatorami, którzy swoją obecnością w gmachu utrudniali rozpoczęcie i prowadzenie robót.

Piotr Biegański, 1951

I tu Zarząd Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, powołując się na intencje swych założycieli i wyrażone przez nich wielokrotnie uznanie dla Kasy Pomocy Naukowej im. Dr. J. Mianowskiego, znajdujące też wyraz w „Ustawie Towarzystwa Naukowego” (art. 44), oraz na decyzje Zarządu TNW sprzed czterech lat, pragnie w restytuowanym nauce polskiej Pałacu Staszica dać godną i odpowiadającą bujnemu i pożytecznemu rozwojowi Kasy im. Mianowskiego stałą dla niej siedzibę. Towarzystwo Naukowe Warszawskie czyni to nawet przed

Na posiedzeniu z dnia 26 lipca 1919 r. powziął
Sejm Ustawodawczy następującą uchwałę:

"WZYWA SIĘ RZĄD do wydzierżawienia na 99 lat za
opłatą 5 marek pol. czynszu dzierżawnego rocz-
nie Warszawskiemu Towarzystwu Naukowemu gmachu
Staszica w Warszawie. /Wykaz hipoteczny nieru-
chomości warszawskich Nr. 1320, 1321, 1319/.

Wykonanie uchwały poleca się Ministrowi Skarbu."

O tem mam zaszczyt zawiadomić Pana Prezydenta
Ministrów przy dołączeniu odpisu sprawozdania Komisji
Petycyjnej z oznajmieniem, iż odpisu niniejszego
pisma udzielam równocześnie Panu Ministrowi Skarbu
oraz Panu Ministrowi Rolnictwa i Dóbr Państwowych.

/-/ Trąpczyński

Do Pana

Prezydenta Ministrów

w miejscu.

*Łączność powyższego opisu z oryginałem
stwierdzam.*

Warszawa d. 7 marca 1920r.

[Signature]
Dyrektor Biura Sejmu i Senatu

Odpis Uchwały Sejmu RP w sprawie odzyskania po 1. wojnie światowej przez TNW
Pałacu Staszica, 1919, Materiały TNW, APAN, I-2, j. 173, k. 267

zaspokojeniem własnych potrzeb i w szerszym niż dla siebie rozmiarze, a czyni to w przeświadczeniu, że Kasa Pomocy Naukowej im. Dr. J. Mianowskiego jest także instytucją z tradycji Staszicowskich zrodzoną, a posiadającą wiekopomne zasługi dla nauki polskiej w szczególności w okresie największego ucisku rosyjskiego z czasów cięższych niż te, w których powstało później TNW.

Jan Kochanowski, Kazimierz Stołyhwo, 1924

W dziedzicznej siedzibie nauki polskiej — w Pałacu Staszica — odbyło się wczoraj uroczyste doroczne zebranie. Piękną salę zebrań przybrano we wspaniałe dywany i kilimy, kryjąc nimi pozostałości wschodnie po przejściowych, za czasów niewoli Polski, gmachu tego posiadaczach. Dostojne a liczne grono osób zaproszonych przybyło, jak zazwyczaj, w strojach wieczorowych. Przed prezydyalnym stołem trzy fotele zajęli: Naczelnik Państwa Józef Piłsudski, Jego Eminencja książdz kardynał Aleksander Kakowski i marszałek pierwszego Sejmu suwerennego Wojciech Trąpczyński. Opodał zajęli fotele przedstawiciele duchowieństwa, wśród nich zaś poseł książdz arcybiskup J. Teodorowicz, książdz biskup Godlewski, książdz biskup Szelażek, kanonicy, liczni wojskowi z jenerałem Iwaszkiewiczem i jenerałem Jacyną, przedstawiciele zarządu miasta i organizacji naukowych zarówno polskich, jak zagranicznych, literatury, sztuki i prasy. Stół prezydyalny miał za tło ścianę zieleni cieplarnianej, pośród której ustawiono marmurowe popiersie fundatora gmachu, wiekopomnego Stanisława Staszica.

„Kurier Warszawski”, 1920

Władysław Zakrzewski, Warszawa, Krakowskie Przedmieście, b.d., KLZ

2. WOJNA ŚWIATOWA I ODBUDOWA PAŁACU STASZICA 1939–1952

Zbombardowany, spalony, w wielu miejscach rozbity, dzięki wspaniałej grubości murów, dzięki silnej konstrukcji, utrzymał się na powierzchni miasta, dumnie górując nad pogorzelskim warszawskim, nad Krakowskim Przedmieściem i Nowym Światem.

Piotr Biegański, 1951

We wrześniu 1939 roku w Pałac Staszica uderzyła bomba i zniszczyła całą jego prawą stronę na wysokości drugiej i trzeciej kondygnacji od ulicy Nowy Świat, a budynek został okaleczony kulami i pociskami. Gestapo opieczętowało gmach i zabrało akta personalne członków TNW oraz materiały do roczników za lata 1938 i 1939. W czasie powstania warszawskiego, tak jak wiele domów stolicy, gmach pełnił rolę placówki powstańczej (baza zgrupowania „Harnaś”, uczestniczącego m.in. w udanej akcji na gmach Komendy Policji i kościół św. Krzyża, oraz żołnierzy z rozbitego w czasie ataków na Uniwersytet Warszawski zgrupowania „Krybar”). Pałac Staszica został 6 września opanowany przez Niemców i po powstaniu warszawskim spalony.

Pałac Staszica zniszczony w czasie 2. wojny światowej, 1944, APAN, ZF, XXXI–35

Widok z okien Pałacu Staszica na Krakowskie Przedmieście w czasie powstania warszawskiego, 1944, Materiały Jadwigi Braun-Domańskiej, APAN, III-367, b.p., fot. Sylwester Braun, pseud. Kris

Dzięki staraniom ówczesnego sekretarza generalnego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego profesora Juliana Krzyżanowskiego powołano pod honorowym patronatem prezydenta Bolesława Bieruta Komitet Odbudowy Pałacu Staszica z prezesem TNW profesorem Wacławem Sierpińskim na czele. Komitet, uzyskawszy pomoc finansową ze strony państwa i społeczeństwa, rozpoczął działalność już w 1946 roku, a zakończył w roku 1950. Dom nauki polskiej został odbudowany pod kierunkiem profesora Piotra Biegańskiego. Ponieważ zamiarem KOPS było przywrócenie domowi TPN pierwotnej, klasycystycznej formy, a nie zachowały się żadne szkice, projekty, rysunki ani inne niezbędne materiały, przedsięwzięcie to okazało się niezwykle trudne, wymagające nie tylko wnikliwej analizy twórczości Antonia Corazziego, ale i zbadania proporcji i konstrukcji gmachu. Tymczasem 23 listopada 1948 roku dom był już gotowy (w 50%) na przyjęcie swoich dostojnych właścicieli.

Dopiero po wejściu wyżej [...] można spojrzeć na „plecy” Mikołaja Kopernika, na kościół św. Krzyża, pokrywany właśnie dachem z blachy miedzianej, i dalej na wejście do Uniwersytetu, na odbudowującą się dwupiętrową kamienicę, i w końcu na tramwaj sunący powoli Krakowskim Przedmieściem.

„Życie Warszawy”, 1947

SIEDZIBA POLSKIEJ AKADEMII NAUK 1952–1981

Jako warszawianin mam szczególny sentyment do Pałacu Staszica, który pamiętam z mego dzieciństwa, jeszcze z czasów, kiedy fasada jego miała formy nadane mu przez Corazziego.

Wacław Sierpiński, 1951

Odbudowa Pałacu Staszica w roku sprawozdawczym była związana z organizacją PAN. Uzyskane na ten cel fundusze pozwoliły nam wykończyć wg projektu prof. P. Biegańskiego salę główną, w której brak tylko ostatecznej instalacji elektrycznej. Sala ta stanowi — nie ulega kwestii — jedno z najpiękniejszych wnętrz w stolicy.

Sprawozdanie sekretarza generalnego TNW, 1951

W 1952 roku, po wchłonięciu Towarzystwa Naukowego Warszawskiego przez PAN, Pałac Staszica został przekazany Polskiej Akademii Nauk jako spadkobierczyni najszczytniejszych tradycji nauki polskiej.

15 grudnia 1981 roku NSZZ „Solidarność” proklamował w Pałacu Staszica akcję protestacyjną, która była pierwszym strajkiem środowiska naukowego podczas stanu wojennego. Strajk wywołał liczne aresztowania, a Pałac Staszica znalazł się na liście miejsc będących pod szczególnym nadzorem Służby Bezpieczeństwa PRL, natomiast pracownicy mogli wchodzić do gmachu tylko za okazaniem odpowiedniej przepustki.

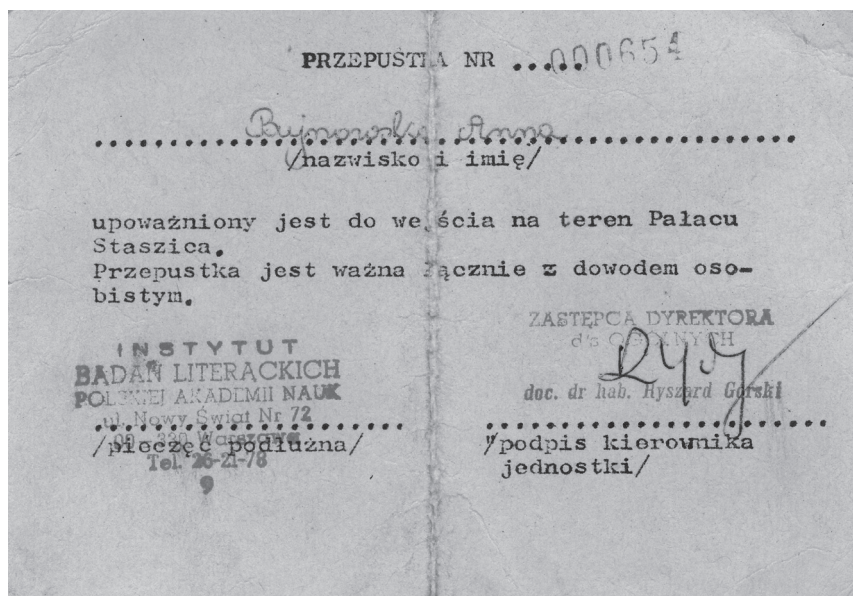
Pałac Staszica, Rok Kopernikowski, 17 maja 1953, APAN, ZF, I–50

Pałac Staszica, sala Lustrzana, 36. rocznica rewolucji październikowej, 1953, APAN, ZF, I-50

Pałac Staszica, 1963, KLZ

Przepustka do Pałacu Staszica, 1981–1982, ZAB

SIEDZIBA POLSKIEJ AKADEMII NAUK I TOWARZYSTWA NAUKOWEGO WARSZAWSKIEGO 1981–2013

Pomimo dramatycznych przeżyć Pałac Staszica trwa — w formie zewnętrznej jako budynek, który na stałe wpisał się w pejzaż miasta, zaś jako idea jest skarbnicą wiedzy zgromadzonej i przechowywanej w Archiwum Polskiej Akademii Nauk i bibliotekach instytutów PAN, miejscem pracy i spotkań naukowych oraz regularnych wystaw, realizujących muzealne posłannictwo. Przeznaczenie wypełnia się przez wierność tradycjom przodków, przez poszanowanie dla ich dorobku i przez służbę nauce. Trwa po to, aby tak zaczęte wzniosłe dzieło mogły nieustannie realizować kolejne pokolenia.

Hanna Krajewska, 2007

Pałac Staszica od 1981 roku stanowi siedzibę Polskiej Akademii Nauk i Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Mieszczą się tu instytuty i zakłady Wydziału I PAN, w tym: Archiwum, Instytut Badań Literackich, Instytut Filozofii i Socjologii, Instytut Historii Nauki, Instytut Języka Polskiego — Pracownia Pol-szczyzny Kresowej, Instytut Nauk Ekonomicznych, Instytut Nauk Prawnych, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Instytut Sławistyki — Sławistyczny Ośrodek

Wydawniczy, Rada Języka Polskiego, Redakcja „Państwa i Prawa”, Instytut Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych, a także towarzystwa i inne placówki o charakterze naukowym, m.in.: Kasa im. Józefa Mianowskiego, Polskie Towarzystwo Filozoficzne, Polskie Towarzystwo Socjologiczne, Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza, oraz Zakład Działalności Pomocniczej. Na ostatnim piętrze gmachu usytuowana jest restauracja PAN Club, a na parterze Pracownia Badań Profilaktycznych. W Pałacu Staszica znajdują się piękne historyczne wnętrza ozdobione portretami i popiersiami wielkich Polaków, wyposażone w zabytkowe meble i żyrandole. Aule wprawdzie odbiegają od pierwowzoru Corazziańskiego, ale zachowały swój niepowtarzalny starodawny charakter. Najpiękniejsze sale to: Lustrzana (200 miejsc), Marii Skłodowskiej-Curie (90 miejsc), Okrągłego Stołu (70 miejsc), Stanisława Staszica (60 miejsc), Hugona Kołłątaja (40 miejsc) oraz nowoczesna sala 022 (70 miejsc), zaopatrzona w najnowszy sprzęt nagłaśniający, multimedialny, kabiny dla tłumaczy i rzutniki.

*Widzisz ten dom, co inne powagą zwycięża?
Jest to pomnik jedyny jedynego Męża.
On go muzom poświęcił, w nim schronienie mają,
Którzy nauki, cnotę, Ojczyznę kochają.*

Jan Leszczyński, 1826

Klatka schodowa, Pałac Staszica, 2009, fot. Joanna Arvaniti

Sala 022, Pałac Staszica, 2009, fot. Joanna Arvaniti

Sala Lustrzana, Pałac Staszica, 2009, fot. Tomasz Rudzki

Sala im. Hugona Kołłątaja, Pałac Staszica, 2009, fot. Joanna Arvaniti

Sala im. Marii Skłodowskiej-Curie, Pałac Staszica, 2009, fot. Joanna Arvaniti

Sala Okrągłego Stołu, Pałac Staszica, 2009, fot. Joanna Arvaniti

Sala im. Stanisława Staszica, Pałac Staszica, 2009, fot. Joanna Arvaniti

DZIEJE POMNIKA MIKOŁAJA KOPERNIKA 1810–2013

*Pomnik Mikołaja Kopernika to symbol najwyższy nauk i umiejętności
zrodzonych na ziemi polskiej, który był świadkiem wielkich tragedii narodo-
wych i walk o wolność myśli i ducha polskiego.*

Piotr Biegański, 1951

W 1810 roku Stanisław Staszic zwrócił się do rodaków z prośbą o finansowe wsparcie budowy pomnika Mikołaja Kopernika. Spośród projektów posągu zachowały się m.in. rysunki z pomysłem Piotra Aignera z roku 1810 (kolumna ze znakami zodiaku) czy Hilarego Szpilowskiego z roku 1815 (obelisk zbliżony do stojącego na placu św. Piotra w Rzymie). Powstało aż jedenaście projektów cokołu pomnika, m.in. autorstwa Zygmunta Vogla (kula podtrzymywana przez atlanty). Zdecydowano się na pomysł Adama Idźkowskiego. Zastanawiano się też nad wyborem materiału (marmur, granit czy brąz) i miejsca usytuowania monumentu (plac Kazimierzowski czy Akademicki). Stanisław Staszic ofiarował na budowę posągu 100000 zł polskich, a 70000 dodatkowo zapisał w testamencie. Na wykonawcę projektu wybrał duńskiego rzeźbiarza Bertela Thorvaldsena, który akurat pracował nad projektem pomnika księcia Józefa Poniatowskiego i przyjechał z wizytą do Warszawy. Umowę z duńskim mistrzem podpisano w 1820 roku, a gipsowy model (postać Mikołaja Kopernika siedząca na krześle, w todze akademickiej, z oczami wzniesionymi ku niebu i sferą armilarną w dłoniach) miał być przysłany do Warszawy w ciągu 18 miesięcy. Thorvaldsen zmienił nieco projekt (postać Kopernika umieścił na skale) i przysłał model dużo później, tak że sprawa wystawienia pomnika ciągnęła się aż 20 lat. Odlew wykonał francuski brązownik, współnik Jana Norblina Jan Baptysta Grégoire, a po jego śmierci w lutym 1829 roku — ojciec Klaudiusz Franciszek i brat Emil. W czasie uroczystości odsłonięcia pomnika 11 maja 1830 roku mowę wygłosił prezes TPN Julian Ursyn Niemcewicz. Rozprawę o wielkim polskim astronomie miał odczytać Jan Śniadecki, lecz z przyczyn zdrowotnych nie mógł przyjechać na ceremonię; orkiestra pod dyktando Józefa Elsnera zagrała hymn skomponowany specjalnie na tę okazję przez Karola Kurpińskiego. Legenda głosi, że tego dnia było pochmurno, ale w najważniejszym momencie uroczystości zajaśniało słońce i oświetliło wspaniałe dzieło duńskiego mistrza. W 1894 roku pomnik odnowiono — wymieniono cokół i stopnie na wykonane z granitu finlandzkiego. Wokół monumentu założono kwietnik z ogrodzeniem, które rozebrano w czasach międzywojennych, kiedy Krakowskie Przedmieście poszerzono, a pomnik przesunięto bliżej Pałacu Staszica. W czasie 2. wojny światowej polski napis zasłonięto brązową tablicą ze słowami w języku niemieckim. Podczas brawurowej akcji 11 lutego 1942 roku

Aleksy Dawidowski zdjął ciężką, przymocowaną czterema śrubami niemiecką płytę. Uszkodzony w czasie powstania warszawskiego pomnik Niemcy wywieźli z Warszawy w celu przetopienia. Po wojnie został on odnaleziony na Śląsku, w 1945 roku przywieziony do Warszawy i prowizorycznie ustawiony przed zniszczonym Pałacem Staszica. Postaci Kopernika brakowało pleców, szaty i lewej ręki. Pomnik poddano gruntownej restauracji pod kierunkiem profesora Stanisława Jagmina w odlewni „Bracia Łopieńscy” (dorobiono 28 fragmentów, wklejono 108 łąt, zanitowano 168 dziur) i odsłonięto 22 lipca 1949 roku. W czasie remontu Krakowskiego Przedmieścia w 2007 roku wokół pomnika Mikołaja Kopernika umieszczono mapę nieba z zaznaczonymi na niej planetami (projekt Antoniego Grabowskiego). W 2008 roku nieznany sprawca wyjął z rąk Kopernika sferę armilarną, którą na drugi dzień podrzucił.

Sława narodowa Kopernika wymaga po nas, by go nam obcy nie wydzielali.
Stanisław Staszic, 1815

Stajesz więc, Wielki Mężu, Kapłanie niegdyś Najwyższego, Chwało Naszej Ziemi, przed tym przybytkiem nauki i umiejętności! Strzeż go od wszelkich złych przygód!

Julian Ursyn Niemcewicz, 1830

Zygmunt Vogel, *Niezrealizowany projekt pomnika Mikołaja Kopernika*, APAN, ZF, XXXI–55

Stanisław Sawiczewski, *Pomnik Mikołaja Kopernika na tle nieistniejącego pałacu Karasia*, b.d., KLZ

Hanna Jelonek, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk. 200. rocznica założenia*, 2000, APAN, ZM, 966

Pomnik Mikołaja Kopernika zniszczony w czasie 2. wojny światowej na tle zburzonego pałacu Zamoyskiego, 1945, KLZ

Widok z lotu ptaka na Pałac Staszica i pomnik Mikołaja Kopernika,
lata 70., KLZ